

MICHAŁ BIENIADA

EGIPSKIE PANOWANIE W KANAANIE
PÓŹNEGO OKRESU EPOKI BRĄZU
– PRZYKŁAD EKONOMICZNEJ EKSPŁOATACJI
I POLITYCZNEGO UZALEŻNIENIA.
PRÓBA SYNTEZY

W połowie XVI w. p.n.e. pierwszy faraon XVIII dynastii egipskiej Amosis (1550-1525 p.n.e.)¹ ponownie zjednoczył Egipt po okresie rozbitcia na kilka dynastii, zwanym przez egiptologów Drugim Okresem Przejściowym². Celem Amosisa było zjednoczenie Egiptu, ale przede wszystkim wypędzenie obcych najeźdźców, wywodzących się z Azji Hyksosów, którzy jako XV dynastia panowali we wschodniej części Deltę Nilu³. Kampania wojenna faraona zawiodła go na

-
- ¹ Chronologia Kanaanu późnego okresu epoki brązu:
PB I A – 1550-1470 p.n.e. (XVIII dynastia egipska i wypędzenie Hyksosów oraz panowanie Totmesa III)
PB I B – 1470-1400 p.n.e. (między Totmesem III a okresem amarneńskim)
PB II A – 1400-1300 p.n.e. (koniec XVIII dynastii – okres amarneński)
PB II B – 1300-1200 p.n.e. (XIX dynastia – epoka żelaza IA)
- ² Daty panowania królów egipskich za: J. von Beckerath, *Chronologie des pharaonischen Ägypten – Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.*, Mainz am Rhein 1997.
- ³ Informację o zdobyciu przez Egipcjan stolicy Hyksosów – Awaris znaleziono w grobowcu egipskiego oficera Ahmose w el-Kab w południowym Egipcie (W.G. Dever, „The Middle Bronze Age: The Zenith of the Urban Canaanite Era”, *BA* 50 (1987), 149-177).

ziemie Kanaanu, gdzie znajdowało się militarne i kulturowe zaplecze Hyksosów. Tereny rozciągające się między Jordanem a wybrzeżem Morza Śródziemnego stały się celem militarnego odwetu. Od tej pory Kanaan zaczął stopniowo popadać w zależność od Egiptu. Faraon Amosis osobiście dowodził trzyletnim oblężeniem twierdzy Szaruhen w Kanaanie, gdzie schronili się uciekający z Egiptu Hyksosi. Twierdza została zdobyta, kilka innych ośrodków miejskich Kanaanu również uległo anihilacji⁴. W czasach XVIII dynastii Egipcjanie kilkakrotnie najeżdżali tę krainę. Silny i ambitny faraon Totmes III (1479-1425 p.n.e.) ostatecznie militarnie podporządkował ją sobie po zwycięskiej bitwie pod Megiddo, w której pokonał antyegipską koalicję. Efektem jego militarnych podbojów było ustanowienie rządów Egiptu w Palestynie (strefa wpływów sięgała aż do twierdzy Kadesz nad Orontesem). Na ścianie świątyni Amona w Tebach (Karnak) znajduje się lista 119 miast wchodzących w skład koalicji, która została pokonana pod Megiddo. Egipcscy faraonowie – Totmes III i Amenhotep II walczyli też poza Palestyną z królestwem Mitanii, które w XV w. p.n.e. panowało nad północną Syrią i Mezopotamią. Sytuacja polityczna Bliskiego Wschodu w połowie XIV w. p.n.e. jest znana historykom między innymi dzięki korespondencji odkrytej w archiwach egipskiej stolicy faraona Echnatona – Achetaton (Tell el-Amarna).

Inny wojowniczy władca Egiptu – drugi faraon XIX dynastii – Seti I (1294-1279 p.n.e.) – stoczył w dolinie Jordanu kolejną bitwę z wojskami kananejskimi. Fakt ten miała uwiecznić stela postawiona przez niego w Bet-Szean.

W XIV w. p.n.e. nową potęgą zagrażającą Egiptowi stało się imperium hetyckie, którego główną bazą strategiczną w Syrii było miasto Karkemisz. W czwartym roku panowania faraona Ramzesa II (1279-1213 p.n.e.) doszło do zbrojnej konfrontacji między Egiptem i imperium hetyckim. Bitwa pod Kadesz, choć bez wątplenia była zwycięstwem Hetytów, nie rozstrzygnęła sporu mocarstw o wpływy w Syropalestynie. Jej efektem było *status quo*: Hetyci pozostali władcami północnej Syrii i królestwa Amurru. Kilkanaście lat później faraon Ramzes II i hetycki król Hattusilis III podpisali traktat pokojowy. Granicą mocarstw stało się centrum Doliny Beq'a w Libanie. Pokój między imperiami panował aż do końca istnienia państwa hetyckiego, które upadło pod koniec XIII w. p.n.e.

Faraon Merneptah (1213-1203 p.n.e.) przeprowadził w Kanaanie zbrojną kampanię zakończoną sukcesem i ujarzmieniem kilku najważniejszych miast Palestyny. Na Steli Merneptaha (zwanej również Stelą Izraela), którą faraon kazał wnieść dla uwiecznienia swojego zwycięstwa, oprócz nazw miast zdobytych przez władcę, po raz pierwszy pojawia się wzmianka o Izraelu. Merneptah w piątym roku swego panowania walczył również z najeźdźcami z Egei – Ludami Morza, wśród

⁴ Dever, „The Middle Bronze Age”, 149-177.

których znaleźli się Lukka, Szekelesz, Szerden, Akawasza i Tursza. Do ponownej konfrontacji Egiptu z Ludami Morza doszło za panowania Ramzesa III, który w ósmym roku swojego panowania walczył między innymi z ludami: Szerden, Peleset i Danuna.

Ośrodkami władzy egipskiej w Palestynie były Gaza, Jaffa i Bet-Szean. W miastach panowały lokalne dynastie reprezentujące najwyższą klasę społeczną – elitę *maryannu*. Władcy ci byli podporządkowani i zależni od Egiptu, często kształcili się na dworze egipskim, gdzie wychowywano ich na posłusznych poddanych faraona. Z korespondencji z Tell el-Amarna dowiadujemy się również o narastającym w tym czasie zagrożeniu ze strony „bandytów” Habiru, którzy kontrolowali górzyste rejony Palestyny od Jerozolimy aż do Doliny Jezreel. Tereny pustynne zamieszkałe były przez nomadów *Szasu*.

Faraonowie egipscy z pewnością nastawieni byli na uzyskanie jak największego ekonomicznego zysku z politycznego panowania nad Kanaanem. Doprowadziło to do znacznego wyeksploatowania tego rejonu. Badania wykazują, że Kanaan był obciążony znacznie wyższymi obowiązkami trybutów, danin, pracy niewolniczej i innymi zobowiązaniami niż kraje wasalne będące w tych samych czasach pod panowaniem Asyrii czy Hetytów⁵. Wielu badaczy uważa, że do upadku kultury kananejskiej pod koniec epoki brązu przyczyniła się nadmierna ekonomiczna eksploatacja kraju przez Egipt, wewnętrzne walki oraz załamanie się kontaktów międzynarodowych, od których (w postaci wymiany towarów) w ogromnym stopniu Kanaan był ekonomicznie zależny. Rządy Egiptu w Kanaanie nastawione były na maksymalne ekonomiczne wykorzystanie tego rejonu. Pod koniec epoki struktura społeczna kraju nad Jordanem była tworem pod wieloma względami bardzo niestabilnym i utrzymującym się wyłącznie dzięki bezpośredniemu nadzorowi Egiptu. Zegityzowana elita zainteresowana była jedynie powiększaniem swojego majątku. Szerokie obciążenia doprowadziły do ubożenia ludności i pojawienia się na marginesie społecznym ogromnej rzeszy banitów uciekających przed niewolnictwem, przymusową pracą i podatkami. Pod koniec epoki brązu rozwój wydarzeń w Kanaanie stał pod znakiem ekonomicznej eksploatacji i utrwalania się nieprawidłowych zjawisk społecznych. Wycofanie się Egipcjan z tych terenów spowodowało całkowitą dezintegrację systemu władzy i społeczeństwa. Cywilizacja, jeśli tak można nazwać trwającą tysiąclecia kulturę kananejską, uległa kompletnemu załamaniu, a po kilkunastu pokoleniach chaosu i walki o władzę w Palestynie wyłoniły się nowe ludy i państwa – nastąpiła epoka żelaza.

⁵ N. Na'aman, „Economic Aspects of the Egyptian Occupation of Canaan”, *IEJ* 31 (1981), 184.

Koniec epoki brązu to bez wątpienia jeden z najbardziej interesujących okresów w historii Palestyny nie tylko dlatego, iż nadal wiele aspektów związanych z transformacjami ekonomicznymi i społecznymi, które wtedy miały miejsce, pozostaje niewyjaśnionych, lecz przede wszystkim z tego powodu, że stanowi tło kulturowe dla mających pojawić się w epoce żelaza nowych idei. W Kanaanie epoki brązu tkwią kulturowe korzenie narodu, który jako jeden z nielicznych zachował do dziś odrębność ukształtowaną już w starożytności. Narodu, który stworzył jedno z najważniejszych dzieł literatury – Biblię. W szerszym aspekcie przemiany kulturowe tego okresu zaowocowały powstaniem nowej idei państwa. Zarzucono funkcjonujący dwa tysiąclecia system miast-państw na rzecz państwa terytorialnego.

Źródła historyczne do badań nad późnym okresem epoki brązu Palestyny, m.in. egipskie teksty zawierające złorzeczenia i klątwy rzucane na kananejskie miasta czy korespondencja z archiwum królewskiego odkrytego w Tell el-Amarna, przekazują nam informacje o postępującym uzależnianiu się polityki wewnętrznej Kanaanu od Egiptu oraz atmosferze podejrzeń i wzajemnych oskarżeń o zdradę narastającej między władcami kananejskimi. Obraz ten uzupełniają źródła archeologiczne, przedstawiając bezsporne świadectwo stopniowego upadku miast Palestyny.

Faraon Amosis, od którego zaczęliśmy tę historię, chciał wygnać Hyksosów, ukarać współpracujących z nimi władców kananejskich⁶ i zapewnić Egiptowi strategiczny przyczółek w Palestynie. Władcy egipscy w okresie tym nie planowali jeszcze stałej ekonomicznej i militarnej kontroli nad Palestyną – dla podtrzymania interesów tego państwa wystarczały jednorazowe kampanie militarne, mające na celu zdobycie łupów i demonstrację potęgi armii faraona (np. wyprawa wojenna Totmesa I [1504-1492 p.n.e.], który po wojskowym najeździe na Syropalestynę zadowolił się łupami i okupami, a czas pobytu w obcym kraju umilił sobie polowaniem na słonie w dolinie rzeki Orontes). Totmes III (1479-1425 p.n.e.) przeprowadził w Palestynie zbrojną kampanię i w bitwie pod Megiddo, dysponując dwudziestotysięczną armią, pokonał konfederację trzystu trzydziestu syryjskich książąt, na czele której stał książę Kadesz (*ANET*, 238). Tym razem

⁶ Istnieje wielkie prawdopodobieństwo, iż w okresie dominacji Hyksosów we wschodniej części Deltę Nilu dużą rolę pełniły centra kananejskie znajdujące się w Palestynie, będące w istocie ich zapleczem ekonomicznym, kulturowym i militarnym (M. Bietak, „Avaris and Piramesse: archaeological exploration in the eastern Nile Delta”, *PBA* 45 (1979), 225-289; M. Bietak, „Problems of Middle Bronze Age chronology: new evidence from Egypt”, *AJA* 88 (1984), 471-485). Kananejskie pochodzenie dynastii Hyksosów z pewnością wpłynęło na stosunek Egipcjan do Palestyny w późnym okresie epoki brązu (Bietak, „Problems of Middle Bronze Age”, 471-485; A. Kempinski, Y. Aharoni, V. Fritz, „Some observations on the Hyksos (XVth) Dynasty and its Canaanite Origin”, w: *Pharaonic Egypt*, red. S.I. Groll, Jerusalem 1985, 129-137).

wybuch wojny mógł mieć przyczyny ekonomiczne, a sama kampania charakter zaplanowanego podboju.

W miejscach o szczególnym znaczeniu strategicznym (np. w Megiddo i Bet-Szean [pierwszy garnizon egipski – warstwa R2 lub IXB]) faraon kazał wybudować system twierdz i posterunków administracyjnych⁷. Teren Kanaanu podzielony został na trzy dystrykty. Każdy z nich posiadał centrum administracyjne, usytuowane w pobliżu głównego szlaku handlowo-komunikacyjnego Syropalestyny, zwanego przez Egipcjan *Drogami Horusa* (szlak pokrywa się mniej więcej z rzymską *Via Maris*). Ośrodki te znajdowały się w Gazie (dzisiejsza Gaza lub Rafa), Kumidi (Kamid el-Loz w Dolinie Beq'a w Libanie) i Sumur (Tel Kazel leżące na wybrzeżu syryjskim). Syropalestyna od tej pory miała być spichlerzem Egiptu. Dla zapewnienia stałych zbiorów zboża, które miało wykarmić egipskich urzędników i żołnierzy, faraon wprowadził dla poddanych Egiptu obowiązek przymusowej pracy na roli. „Pańszczyznę” odrabiali przede wszystkim chłopci zamieszkujący najżyźniejsze tereny, które były szczególnie eksploatowane rolniczo przez egipską władzę: północną część Doliny Jordanu, Dolinę Bet-Szean, Akko i największą z nich – Dolinę Jezreel⁸. Kilkadziesiąt lat po zdobyczach wojennych Totmesa III nowy system ustanowiony w Kanaanie ustabilizował się – Kanaan stał się terytorium wasalnym Egiptu. Wszelkie buntury przeciw egipskiej władzy kończyły się skutecznymi ekspedycjami karnymi. Za czasów panowania Amenhotepa II (1428-1397 p.n.e.) wybuchł bunt niezadowolonych z okupacji egipskiej syryjskich książąt, który jednak zakończył się szybkim schwyтaniem siedmiu przywódców buntu w okolicy Damaszku, gdzie – według przekazu – faraon osobiście pozbawił ich życia uderzeniami maczugi. Ciała książąt, ku przestrodze dla innych potencjalnych buntowników, przybito do burt królewskiego okrętu wracającego do Egiptu⁹. Skutkiem politycznym i ekonomicznym podobnych wydarzeń było zwiększenie represji ze strony Egiptu. Popularnym politycznym posunięciem zapobiegającym buntom stało się zabieranie dzieci książąt kananejskich na dwór egipski, gdzie wychowywane były zgodnie z tamtejszą tradycją i w duchu posłuszeństwa wobec faraonów. Karą za nieposłuszeństwo, a jednocześnie sposobem na ostudzenie nastrojów powstańczych, było niewolnictwo, zwiększanie podatków czy zakaz budowy fortyfikacji, praktycznie uniemożliwiający zbrojne przeciwstawienie się Egiptowi¹⁰.

Południowa część Lewantu, czyli Kanaan, miała dla Egipcjan ogromne znaczenie strategiczne zarówno z przyczyn militarnych, jak i handlowych. Palestyna stała się pomostem lądowym łączącym Egipt z Azją. Wiele aspektów działania

⁷ Na'aman, „Economic Aspects”, 178-179.

⁸ Tamże.

⁹ ANET 248.

¹⁰ R. Gonen, „Urban Canaan in the Late Bronze Period”, BASOR 253 (1984), 61-73.

tego układu nie zostało jednak jeszcze do końca wyjaśnionych. Egipt był na tyle zainteresowany kontrolą militarną Palestyny, na ile zapewniała ona funkcjonowanie szlaków komunikacyjnych i bezpieczeństwo w rejonach, które przynosiły temu państwu ekonomiczne korzyści. Jest więc oczywiste, że zasięg egipskiej władzy kończył się na granicy obszarów górzystych Palestyny, które jak wskazują źródła historyczne i archeologiczne, miały w późnym okresie epoki brązu nikłe znaczenie ekonomiczne i praktycznie były niezamieszkane – spośród miast leżących na północy i wymienionych w archiwum z Tell el-Amarna wszystkie położone były w dolinach¹¹.

Władza egipska, na co wskazuje analiza listy adresowej korespondencji odkrytej w archiwum Tell el-Amarna, funkcjonowała więc na terenach przybrzeżnych, gdzie zapewniała bezpieczeństwo szlaków handlowych, oraz w żyznych, eksploatowanych rolniczo dolinach. Po wypędzeniu z Egiptu Hyksosów i podbiciu Palestyny władcy egipscy zabraniali osiedlania się w trudno dostępnych i porośniętych lasami rejonach górskich, gdyż nie można było ich kontrolować. Wszyscy, którzy z rozmaitych przyczyn zdecydowali się osiedlić na tym obszarze, dla władzy egipskiej automatycznie stawali się wyjętymi spod prawa¹². Pewne tereny Palestyny zachowały niezależność, choć wynikało to raczej z powodu małego zainteresowania ze strony egipskiej niż z braku środków na podbój militarny w skarbcu faraonów. Niezależni od egipskich posterunków władcy sprawowali kontrolę nad terytoriami otaczającymi Sychem, Tyr czy Damaszek¹³.

Duże znaczenie dla rozwoju sytuacji polityczno-ekonomicznej Palestyny późnego okresu epoki brązu miały wydarzenia rozgrywające się na północ od Palestyny, których wynikiem było ostateczne ustalenie granicy wpływów konkurujących ze sobą mocarstw: Egiptu i imperium Hetytów. Przyczyniły się one również do rozkwitu potęgi handlowej, jaką stało się Ugarit (Ras Szamra) – nadmorskie miasto-państwo leżące w dzisiejszej Syrii. Szesnaście lat po nierozstrzygniętej bitwie pod Kadesz, stoczonej między faraonem Ramzesem II (1279-1213 p.n.e.) a królem hetyckim Muwatalisem, podpisany został traktat pokojowy Ramzesa II z nowym królem kraju Hatti – Hatuśilisem III. Niedługo potem ustalono granicę wpływów między mocarstwami, którą stały się okolice źródeł rzeki Orontes¹⁴.

¹¹ H. Frankel, „Upper Galilee in the Late Bronze–Iron I Transition”, w: *From Nomadism to Monarchy: Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, red. I. Finkelstein, N. Na’aman, Jerusalem 1994, 20.

¹² A. Zertal, „To the Land of the Perizzites and the Giants: On the Israelite Settlement in the Hill Country of Manasseh”, w: *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, red. I. Finkelstein, N. Na’aman, Jerusalem 1994, 50-51.

¹³ Na’aman, „Economic Aspects”, 184.

¹⁴ W traktacie Ramzesa II z Hatuśilisem III nie ma określonej granicy wpływów między Egiptem i państwem Hetytów. Podana jest informacja, że podtrzymano ustalenia wcześniej-

Stosunki dyplomatyczne między Egiptem a królestwem Ugarit (Ras Szamra) zostały nawiązane już podczas panowania Amenhotepa III (1351-1334 p.n.e.). Miasto we wczesnym XIV w. p.n.e., w czasach panowania Ammisztauru I, znajdowało się w egipskiej strefie wpływów, jednakże po zawarciu przez Supiluliumę I traktatu z Aziru (królem Amurru) Niqmaddu, król Ugarit, również zawarł przymierze z Aziru. W rezultacie Niqmaddu musiał uznać zwierzchność królestwa Hatti i płacić mu roczny trybut. Ugarit zachęcone przez Horemheba (1319-1292 p.n.e.) przeciwstawiło się zwierzchnictwu hetyckiemu (czasy panowania w państwie Hetytów Mursilisa II), w efekcie czego hetycki król na tronie Ugarit osadził swego zaufanego – Niqmepa (zmarł ok. 1270 r. p.n.e.). Od końca XIV w. p.n.e. Ras Szamra znajdowało się pod panowaniem Hetytów, lecz traktat pokojowy, który po bitwie pod Kadesz zawarli Hatusilis III i Ramzes II, umożliwił ustanowienie dyplomatycznych połączeń między Egiptem i Ugarit (2. poł. XIII w. p.n.e.). Hetyci, choć Ras Szamra oficjalnie znajdowało się pod ich kontrolą, nie ingerowali w wewnętrzne sprawy miasta-państwa. Ugarit rozwinęło bardzo korzystne kontakty handlowe, stało się głównym pośrednikiem w wymianie towarowej między Egiptem a Azją i zmonopolizowało handel między Hetytami i Egiptem.

Azja oferowała Egipcjom drewno, żywicę, oleje, kamienie półszlachetne (*lapis lazuli*), cynę lub brąz, a od połowy XV w. p.n.e. – miedź (sprowadzaną z Cypru) i żelazo. Również wyroby pochodzące z morza – cypryjskie i mykeńskie wazy znajdowały się w Egipcie za pośrednictwem Ugarit. Hetyci kupowali natomiast cynę, żywność (głównie zboże) oraz niewolników. Rosnąca rola Ugarit w wymianie handlowej między Egiptem a Azją, przy równocześnie coraz częstszym preferowaniu szlaków morskich (m.in. ze względów bezpieczeństwa), spowodowały częściowe odizolowanie miast Palestyny i pozbawienie stanowisk położonych na lądowych szlakach handlowych intratnego monopolu na pośredniczenie w dalekosiężnej wymianie towarowej, z której do tej pory czerpały ogromne korzyści¹⁵.

W 2 poł. XIII w. p.n.e. Palestyna częściowo straciła na znaczeniu jako zapewniający kontakty handlowe z Azją pomost lądowy. Jednocześnie została w znacznie większym stopniu obciążona ekonomicznie, jako egipskie zagłębie zboża, taniej siły roboczej, niewolników i drewna. Podczas ostatniej fazy późnego okresu epoki brązu (PB II – 1400-1200 p.n.e.) nadmierna eksploatacja ekonomiczna, permanentny stan zagrożenia buntami i interwencjami oraz atmosfera

szych traktatów z władcą hetyckim Supiluliumą I (*ANET* 200). Jako że ten zawarł traktat z Aziru, królem Amurru, wydaje się, że wpływy egipskie sięgały południowych rubieży tegoż amoryckiego królestwa – podnóża Gór Liban, źródła rzeki Orontes.

¹⁵ W Tell Abu Hawam, mieście portowym leżącym na wybrzeżu równiny Akko, w warstwach datowanych na późny okres epoki brązu (VA, VB, VC), odkryto imponującą liczbę obiektów importowanych z Egei i Cypru.

wzajemnych oskarżeń podsycana przez władzę egipską, która robiła wszystko, aby skłócać ze sobą władców kananejskich i nie dopuszczać do tworzenia się koalicji antyegipskich, doprowadziły do pojawienia się w Palestynie pierwszych oznak „patologii społecznych”, jakie prędzej czy później muszą wystąpić w systemie uzależnionym od obcej władzy i niefunkcjonującym według naturalnych zasad ekonomicznych¹⁶.

Badania cmentarzysk zawierających pochówki przedstawicieli arystokracji oraz ludzi z niższych warstw społecznych wskazują na daleko posunięte i pogłębiające się w tym okresie rozwarstwienie majątkowe społeczności kananejskich – ubożenie warstw niższych, przy jednoczesnym bogaceniu się zależnych od egipskiej władzy elit¹⁷. Wśród występujących w Kanaanie końca epoki brązu typów pochówków spotkać można charakterystyczne dla kultury kananejskiej pochówki w rodzinnych grotach i pochówki przypominające tradycje mykeńskie, w pojemnikach zwanych *larnax*. Na cmentarzu w Tell es-Sa'idiyeh zmarłych chowano, owijając uprzednio zwłoki materiałem, który pokrywano bitumem (co mogło być imitacją mumifikacji). W Deir el-Balah najczęściej występującą formą pochówku było umieszczanie zwłok w glinianych sarkofagach wzorowanych z pewnością na trumnach egipskich.

Przykładami ogromnego bogactwa grobowców kananejskich, których wyposażenie wskazuje na bardzo żywe kontakty handlowe z Egeą i Cyprzem oraz kosmopolityzm elit, jest Grota 10A odkryta w Gezer, Groby 8144-8155 w Hazor (gdzie wyposażenie grobowe składało się z ponad 500 naczyń!) oraz grobowiec w Tel Dan, w którym znaleziono słynną mykeńską „wazę rydwanów”.

Ekonomiczny wyzysk i zagrożenie (m.in. schwytniem w niewolę) spowodowały pojawienie się licznych grup banitów, w skład których wchodziłi nie tylko zwykli bandyci rabujący karawany, lecz również uciekający przed uciskiem, niewolą i podatkami poddani porzucający wsie i osady rolnicze¹⁸. Zjawisko to dodatkowo destabilizowało i tak coraz gorzej działający system¹⁹.

Pierwsze wzmianki w źródłach egipskich, dotyczące pojawiających się w górzystych rejonach Palestyny bandytów nazywanych 'Apiru (inaczej Habiru) pochodzą z czasów panowania Amenhotepa II (1428-1397 p.n.e.). Przekaz dotyczy kampanii wojskowej przeprowadzonej przez faraona w górach (prawdopodobnie

¹⁶ W.G. Dever, „The Late Bronze-Early Iron I Horizon in Syria-Palestine: Egyptians, Canaanites, Sea Peoples and Proto – Israelites”, w: *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris*, red. A.W. Ward, M. Sharp Joukowski, Dubuque 1992, 99-110.

¹⁷ J.C. Waldbaum, „From Bronze to Iron: The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean”, *SMA* 54 (1978).

¹⁸ G.E. Mendenhall, *The Tenth Generation: The Origins of the Biblical Tradition*, Baltimore 1973; N.K. Gottwald, *The Tribes of Yahweh*, New York 1979.

¹⁹ J.M. Halligan, „The Role of the Peasant in the Amarna Period”, w: *Palestine in Transition*, red. D.N. Freedman, D.F. Graf, Sheffield 1983, 15-24.

na wzgórzach Betel i Samarii), w wyniku której schwytano 3,6 tys. banitów. Jak wynika jednak z listów odnalezionych w archiwum Tell el-Amarna, pojedyncze akcje wojskowe nie rozwiązywały problemu banitów – władcy kananejscy wciąż skarżyli się na grasujących bandytów 'Apiru. W listach wysyłanych do Achetaton (Tell el-Amarna) często ponawiano prośby do faraona o pomoc. Prośby te z reguły pozostawały bez odzewu. 'Apiru czuli się więc na swoich terenach niezagrożeni.

'Apiru, którzy opisywani byli w tekstach z Tell el-Amarna, nie byli jednak grupą występującą jedynie w Levancie. Znano ich już dużo wcześniej w Mezopotamii. Najstarsze informacje o banitach na Bliskim Wschodzie znajdujemy w tekstach neosumeryjskich (III dynastia z Ur). Pojawia się tu słowo zapisywane ideogramem SA.GAZ, które oznaczało przemytnika. Z czasów Szulgi, króla III dynastii z Ur, pochodzi inskrypcja, w której SA.GAZ przedstawieni są jako nierespektujący praw królewskich rebelianci. To samo słowo, pojawiając się w tekstach z archiwum w Tell el-Amarna, a więc ponad połowę tysiąclecia po czasach Szulgi, odnosi się prawdopodobnie do tego samego problemu, który niepokoił cywilizowanych mieszkańców Żyznego Półksiężycza – zagrażających funkcjonowaniu handlu banitów, stanowiących znaczną siłę militarną, z którą władcy Kanaanu musieli się liczyć. W liście wysłanym do faraona przez księcia Jerozolimy, 'Abdi-Hepat, do ideogramu SA.GAZ dodano logogram *habbatu*, który oznacza słowo „bandyta”. W tekstach starohetyckich banitów nazywa się LU.SAHAR – „ludźmi pustyni”. Istotny dla zrozumienia charakteru tych grup jest fakt, iż funkcjonowały one na Bliskim Wschodzie od stuleci i że nie miały określonych konotacji etnicznych – 'Apiru mówili wieloma językami²⁰.

W II tys. 'Apiru stawał się każdy, kto z własnej woli lub zmuszony przez władzę sprzeciwił się prawu. Istnienie banitów 'Apiru na marginesie cywilizacji było więc wówczas naturalnym zjawiskiem na Bliskim Wschodzie.

Najistotniejszym zagadnieniem dla rozważań nad sytuacją Kanaanu końca epoki brązu nie jest jednak samo istnienie banitów. Grupy wyjętych spod prawa nie były niczym nowym w Palestynie. Problem dla badaczy przedmiotu stanowi fakt, iż pod koniec epoki brązu w Kanaanie było ich tak wielu. Istnienie tak licznej grupy wyjętych spod prawa, mającej wpływ na wygląd politycznych układów między konkurującymi ze sobą władcami miast-państw, dobitnie świadczy o istnieniu negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych w rządonym przez Egipt Kanaanie. To zagrożenie i ubóstwo, spowodowane egipską dominacją i eksploatacją, zmusiły tak znaczną część populacji Kanaanu do banicji. Wykopaliska przeprowadzone w Sychem, w mieście znanego z archiwum z Tell el-Amarna przywódcy banitów 'Apiru, dotąd nie doczekały się pełnej publikacji. Według informacji zawartych

²⁰ W.F. Albright, „The Amarna Letters from Palestine”, *CAH* t. II, rozdz. XXXIII, 1996, 14.

w korespondencji odnalezionej w Amarna Labaja (imię tłumaczone jako Lew; akad. *la-ab-a-ya*) przysparzał niemałych kłopotów kananejskim władcom²¹.

Sychem było stolicą miasta-państwa kontrolującego w środkowym okresie epoki brązu II (XVIII-XVII w. p.n.e.) ziemie leżące na terenach górzystych od Megiddo do Gezer. W późnym okresie epoki brązu, po wypędzeniu Hyksosów i wprowadzeniu przez faraonów zakazu osiedlania się w rejonach górzystych Palestyny, nad ziemiami tymi kontrolę sprawowali właśnie ludzie pokroju Labai²². Z dotychczasowych badań wynika, iż stanowisko zostało zniszczone w połowie XV w. p.n.e., po czym przez ok. 100 lat było niezamieszkałe. W XIV w. p.n.e. (okres archiwum z Tell el-Amarna) miasto zostało odbudowane i ponownie zasiedlone (odbudowano zniszczone 100 lat wcześniej budynki, nie wprowadzając większych zmian). Przez około trzysta kolejnych lat (XIV-XI w. p.n.e.) funkcjonowało nieprzerwanie. Na stanowisku odkryto m.in. dwie bramy oraz świątynię-wieżę (hebr. *Migdol*)²³.

Wykopaliska przeprowadzone w Sychem potwierdziły, iż ziemie leżące wokół miasta (gdzie w późniejszym okresie zlokalizowane było jedno z najważniejszych miejsc kultowych Izraela) od XIV w. p.n.e. aż do początku epoki żelaza znajdowały się w sferze wpływów tej samej grupy lub grup. Jest to niezwykle ważki argument dla badaczy postulujących tezę o kananejskich korzeniach Izraelitów.

Rewolty w Palestynie nasiliły się w XIII w. p.n.e., o czym świadczą karne ekspedycje prowadzone do Palestyny przez faraonów XIX dynastii – Setiego I (1290-1279/1278 p.n.e.) i Ramzesa II (1279-1213 p.n.e.). W tym stuleciu egipska dominacja osiągnęła apogeum²⁴. Jest wielce prawdopodobne, iż egipskie zapotrzebowanie na zboże i inne dobra przekroczyły w XIII stuleciu ekonomiczne możliwości Kanaanu, co miało bezpośredni wpływ na pogłębienie się kryzysu gospodarczego i pogarszanie się kondycji ośrodków miejskich. W podobnej sytuacji znalazły się mniejsze osady Palestyny. Przeprowadzone badania archeologiczne wskazują na masowe opuszczanie małych stanowisk na terenach objętych egipską kontrolą²⁵.

²¹ W.L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore 1992, 307.

²² A. Zertal, „The Iron Age I Culture in the Hill-Country of Canaan – A Manassite Perspective”, w: *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE. In Honor to Professor Trude Dothan*, red. S. Gitin, A. Mazar, E. Stern, Jerusalem 1998, 238-251.

²³ Z. Herzog, *Archaeology of the city, urban planning in Ancient Israel and its social implications*, Jerusalem 1997, 178.

²⁴ Dever, „The Late Bronze-Early Iron I Horizon”, 99-110.

²⁵ S. Ahituv, „Economic Factors in the Egyptian Conquest of Canaan”, *IEJ* 28 (1978), 93-105; J. Weistien, „The Egyptian empire in Palestine: a reassessment”, *BASOR* 241 (1981), 22; E. Oren „Governors' Residencies in Canaan under the New Kingdom: a case study of Egyptian administration”, *JSSEA* 14 (1984), 37-56.

Jedynymi terenami, do których nie docierała egipska i kananejska administracja, były słabo zaludnione rejony góryste – tam też schronienia szukali uciekający przed władzą egipską zbiegowie, którzy stawali się wyjętymi spod prawa i być może przyłączali się do zbuntowanych przywódców kananejskich. Po wycofaniu się Egipcjan z Palestyny góry udzieliły schronienia mieszkańcom nizin nadbrzeżnych, wypartym przez nowe zagrożenie – migracją Ludów Morza²⁶.

Badania archeologiczne prowadzone w ostatnich latach, jak również dokładna analiza wyników dotychczasowych wykopalisk gruntownie zmieniają panujące jeszcze do niedawna przekonanie, iż w momencie pojawienia się w Palestynie opisanych w Biblii plemion izraelskich ludy te natrafiły na kwitnącą cywilizację miejską²⁷. Badania przeprowadzone na stanowiskach reprezentujących dwa następujące po sobie okresy, średni i późny okres epoki brązu, wskazują na znaczne zmiany zarówno w sieci osadniczej i liczbie miast, jak również w ich wielkości i charakterze. W średnim okresie epoki brązu w Palestynie istniało przynajmniej 483 stanowisk, w następnym okresie funkcjonowało już tylko 81 osad. Zaledwie jedno stanowisko – Hazor, które jest jednocześnie jedynym przykładem prosperującego miasta – zachowało w tym czasie powierzchnię przekraczającą 10 ha (w średnim okresie epoki brązu takich stanowisk było 14)²⁸.

Obliczenia wykazały, że na przełomie średniego i późnego okresu epoki brązu w Palestynie miał miejsce olbrzymi spadek wielkości populacji osiadłej (ze 137 tys. do 27,6 tys.). W końcowej fazie późnego okresu epoki brązu wielkość populacji wzrosła do 46 tys., co i tak stanowiło 1/3 populacji z okresu rozkwitu miast Palestyny²⁹. Na początku późnego okresu epoki brązu liczebność populacji osiadłej Palestyny zmalała blisko pięciokrotnie w porównaniu do średniego okresu epoki brązu II B. Przyczyną tak ogromnej zmiany mogło być fizyczne wyniszczenie ludności Palestyny podczas egipskich najazdów, ucieczka znacznej części populacji Kanaanu przed represjami ze strony egipskiego wojska poza teren objęty badaniami lub w końcu zmiana formy bytowania na nomadyczną, która jest praktycznie niewykrywalna archeologicznie (ta możliwość stała się podstawą tezy Finkelsteina)³⁰.

²⁶ M.E. Bieniada, *Pomiędzy Kanaanem a Izraelem. Geneza Ludu Biblijnego z perspektywy archeologii*, Pułtusk 2006.

²⁷ Herzog, *Archaeology of the city*, 164.

²⁸ Hazor rywalizowało z innym ważnym miastem północy – Tyrem. Granica wpływów tych dwóch ośrodków przebiegała w Górach Galilei, gdzie przebywali banici 'Apiru. Król Hazor oskarżany był o współpracę z bandytami, którzy mieli według władców konkurencyjnych miast napadać na karawany handlowe.

²⁹ Herzog, *Archaeology of the city*, 164.

³⁰ I. Finkelstein, *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem 1988; *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, red. I. Finkelstein, N. Na'aman, Jerusalem 1994.

W XIV w. p.n.e. w Palestynie istniały małe miasta-państwa podporządkowane zwierzchnictwu egipskiemu, walczące między sobą, z ukrywającymi się w górach 'Apiru oraz przebywającymi w rejonach graniczących z pustynią koczownikami *Szasu*. Miasta tej epoki nie miały fortyfikacji³¹, a nieliczne przykłady murów dotyczą stanowisk, na których wykorzystano pochodzące z czasów świetności (ze środkowego okresu epoki brązu) miasta – stojące fragmenty umocnień. W Gezer budynki mieszkalne późnego okresu epoki brązu dobudowano od wewnątrz do muru wzniesionego w okresie poprzednim. Bramy miejskie, wobec zaniku systemu fortyfikacji, straciły znaczenie obronne i prawdopodobnie w późnym okresie epoki brązu spełniały rolę budowli publicznej, związanej z funkcjonowaniem pałacu. Taka interpretacja może wyjaśniać, dlaczego w tym okresie pałace często przenoszono z akropolu w pobliże bramy (np. pałac w Tel Gerisa, Afek, Megiddo i Aszdod).

Zabudowa mieszkalna późnego okresu epoki brązu pozostaje praktycznie nieznaną. W Megiddo (warstwa VII B – PB IIB) odsłonięto nieregularnie rozmieszczone zabudowania mające cienkie ściany. W Tell Beit Mirsim, które jest sztandarowym przykładem degradacji architektury miejskiej, w warstwie C odkryto jedynie nikłe pozostałości ubogich, nieregularnych domostw oraz ogromną liczbę silosów na ziarno i jam zasobowych. Stanowisko to pod koniec epoki brązu (PB IIB – warstwa C₂) było już tylko średniej wielkości wsią. W epoce dominacji egipskiej zanikło wiele elementów, które wcześniej charakteryzowały dobrze prosperujące miasto: fortyfikacje, sieć dróg i systemy kanalizacyjne³². Obszar zabudowany z reguły ograniczał się do pojedynczych budowli, gdzie znajdowała się siedziba władcy i garnizon egipski. Stąd najbardziej znanymi budowlami epoki są pałace, forty pałacowe i domy „patrycjusz” (PB I: Tel Halif, Tell el-'Ajjul, Tel Sera', Tel Michal i Tel Batasz³³; PB IIA: Tell Abu Hawam, Jerycho, Gezer, Tel Batasz³⁴), oraz egipskie forty i rezydencje (PB IIB: Afek, Tel Mor, Tell-el Far'ah (płd.), Tell el-Hesi, Deir el-Balah³⁵).

Badania archeologiczne rysują zupełnie inny obraz Kanaanu końca epoki brązu niż ten, który został przedstawiony w Biblii. Zamiast potężnych, otoczonych murami miast odkryto małe, podupadłe stanowiska, ośrodki administracji

³¹ Mur, który odkryto w Tell Abu Hawam, często cytowany w opracowaniach o architekturze Kanaanu jako jeden z nielicznych przykładów fortyfikacji późnego okresu epoki brązu, jest w rzeczywistości konstrukcją, która miała powstrzymać erozję niszczącą stok, będący podstawą stanowiska (Herzog, *Archaeology of the city*, 174).

³² W pałacu warstw IX-VIII w Megiddo (PB IIA) odkryto niepowtarzalny system wodno-kanalizacyjny umożliwiający doskonale zaopatrzenie w wodę i odprowadzenie ścieków z pałacu (w jednym z pomieszczeń była wodoodporna podłoga wykonana z muszli).

³³ PB I, Herzog, *Archaeology of the city*, 173, fig.4.26.

³⁴ PB IIA, Herzog, *Archaeology of the city*, 180, fig. 4.30.

³⁵ PB IIB, Herzog, *Archaeology of the city*, 186, fig. 4.34.

egipskiej i osady wiejskie. Późny okres epoki brązu w świetle badań archeologicznych przedstawia się jako długi proces postępującej degeneracji cywilizacji miejskiej Kanaanu.

Do upadku Kanaanu epoki brązu bez wątpienia przyczyniła się ekonomiczna i militarna dominacja egipska, która szczególnie nasiliła się w ostatnim stuleciu epoki brązu. Odnosząc się do słynnych słów wypowiedzianych wiele wieków później przez cesarza Tyberiusza w odpowiedzi na prośbę swoich namiestników, aby podwyższyć podatki – *boni pastoris est tondere pecus, non deglubere* – w tym przypadku egipski pasterz obdarł kananejską owcę ze skóry.

EGYPTIAN RULE IN CANAAN OF THE LATE BRONZE AGE
- AN EXAMPLE OF ECONOMIC EXPLOITATION
AND POLITICAL DEPENDENCE. AN ATTEMPT OF SYNTHESIS

Summary

Late Bronze Age in Canaan was a period of strong political and economic dominance of Egypt. Long term economic exploitation of the land of Canaan and Egyptian policy effected in appearance and maintenance of pathological socio-economic and demographic phenomena. With the end of Egyptian rule in Canaan the system which functioned mainly thanks to its inference collapsed. The huge part of Canaan's population which hitherto lived on a fringe of civilization as refugees and outlaws faced a new reality and new possibilities. They were the foundation of a new demographic movement which gave birth to the new ethnic identities of the Iron Age.